

Aklın Etiyolojisinden Epistemolojisine¹ (Batı-Doğu Arasında Aklın Halleri)

Yener Özen²

Fikret Gülaçtı³

Özet

Bu çalışmada ortaya konulmak istenen aklın tarihsel etiyojisi ve epistemolojisini kavramlarıyla ortaya çıkarmaktır. İnsanın kendi davranışını bilmesine, yargılamasına ve tayin etmesine yarayan; iyiyi kötüden, doğruyu yanlıştan, gerçeği yalandan ayırma kabiliyeti olarak tanımlanan akıl insanı diğer canlılardan farklı ve üstün kılmaktadır. Bununla birlikte tarihin her döneminde insanların ilgisini çekmiş ve aklın ne anlama geldiğini, nasıl ortaya çıktığını ve nasıl çalıştığı gibi özellikler araştırılmıştır. Bu kapsamda, tarihin farklı dönemlerinde felsefe, din, tıp ve psikoloji aklın farklı boyutları ile ilgilenmişlerdir. Akıl sağlığının tanımını yapmak için akıl ve sağlık kavramları tek tek değerlendirilmiş ve iki parçanın bütüne kattığı anlama bakılarak, parçaların bütünü nasıl oluşturduğu ve bütünün parçalardan nasıl farklılaştığı ele alınmıştır. Çalışmada öncelikle normal ve anormal kavramlarına değinilmiş, daha sonra akıl kavramı felsefe ve din bilimleri alanlarında araştırılarak açıklanmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda normal olan akıldan bahsedilip bahsedilemeyeceği tartışılmıştır. Ayrıca aklın tanımından sonra bireylerde aklın; doğruyu yanlıştan ayırabilme, seçim yapabilme, sorumluluk alma ve eylemde bulunma yetileri ile değerlendirmesi yapılmıştır. Felsefi bakış açısında akıl, insanla birlikte var olan, yaşadıkça gelişip olgunlaşan yönlerini ele almıştır. Din adamları akılla ilgili olarak, insanın kâinatla olup biten olayları değerlendirerek Yaratıcıya ulaşmayı sağlayan bir araç olarak kabul etmişlerdir. Psikoloji bilimi aklın tanımı ve özellikleriyle ilgilenmemiş, akıl hastalıklarının tedavisi üzerine yoğunlaşmışlardır. Diğer taraftan modern tıptaki gelişmeler, özellikle akılla ilgili birçok psikolojik hastalığın beyin yapısındaki işlevlerde oluşturacağı etkilerinin de araştırılması gerektiği

1 3.Uluslararası Eğitimde ve Kültürde Akademik Çalışmalar Sempozyumunda Sözlü Bildiri Olarak Sunulmuştur. 20-22 Mayıs 2022/Konya

2 Doç. Dr. EBYU Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, PDR ABD Erzincan Türkiye yenerozen@erzincan.edu.tr

3 Prof. Dr. EBYU Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, PDR ABD Erzincan Türkiye

düşüncesindeyiz. Bu çalışmada akıl tarihi ve etimolojisi tarihi süreç içerisinde incelenmesi amaçlanmıştır.

GİRİŞ

Akl kavramı ile ilgili tartışmalar tarih boyunca devam etmiş ve aklın ne anlama geldiği sorusuna farklı cevaplar verilmiştir. Arapça bir sözcük olan *akıl*, Yunanca'da *nous*, Latince'de *ratio* ve *intellectus* anlamında kullanılmaktadır. Etimolojik olarak akıl, "ilişkilendirmek, engellemek, tutmak, korumak, men etmek" gibi anlamlara gelmektedir. Akla bu anlamları, sahibini kötü olan şeylerden esirgemek amacıyla verildiği belirtilmektedir (Köksal, 2011). Türk Dil Kurumu (2021)'na göre aklın kelime manası; düşünme, anlama ve kavrama gücüdür. Aklın kelime anlamı zamanla genişletilerek insanın kendi davranışını bilmesi, değerlendirmesi, karar vermesi, bilme yetisi, iyi ve kötüyü ayırt etme; insanı, kendisiyle diğer canlılardan ayırdığı bir farklılık ve zekâ kavramını da kapsayarak şekilde tanımlanmaya çalışılmıştır (Öner, 2009, s.10). Yani insanın aklını kullanması yanlış fiilleri yapmasını engeller, bağlar ve kötülükten alıkoyar (Bağdadi, 1980, Akt: Özpilavcı, 2020). Yine akıl dış dünya ile etkileşime geçerek bilgi alması, bilgi vermesi, hakiki olan ile olmayan farkında olması, davranışlarını anlamlandırması ve bu anlamlandırmanın getirdiği sorumluluğu alması da yine akılla ilgilidir (Özdemir, 2017).

Türkçe'de akıl kelimesi *us* anlamında kullanılmakta ve kelime anlamı "hayır ve şerri ayırt etme olarak tanımlanmaktadır." Akılla ilgili olarak yapılan bir çalışmada '*us*' insanın gayretiyle oluşmakta olan güçtür. Aynı zamanda us kavramı; "fikir, düşünce, zekâ, edep, eğitim" gibi anlamları da ifade etmektedir. Arapça'da *akıl* kökünden gelen akıl bağlamak, hapsetmek, kapamak, tutuklamak anlamlarına gelmektedir. Ayrıca "iyiyi kötüden ayırt edebilme, kendi farkındalığında olmak ve idrak etmek anlamlarında da kullanılmaktadır". Akıl kelimesi Yunancada *logos* veya *nous* terimleri ile kullanılır. "Yunancadaki ilk anlamı söz, düşünce, kavram, us, anlam ve evren yasası gibi anlamları da içermektedir (Öner, 2009, s.13). Ancak akı kelime manası ile izah etmenin yeterli olmadığı ve anlamının derinlemesine incelenmesi gerektiği düşünülmektedir. Felsefe ve din bilimleri aklın ne olduğunu izah etmeye çalışan iki bilim dalı olduğundan bu alanlarda birkaç görüşün incelenmesinin iyi olacağı kanaatindeyiz.

Logos terimi Felsefe tarihinde de önemli bir yere sahiptir ve çok çeşitli anlamlarda kullanılmıştır. Felsefe ve mantık terimi olarak akıl, duyuların anlamlandıramadığı kavramları düşünce yetisi ile algılaması şeklinde ifade edilmektedir. Akıl, var olmanın gerçekliğini, eşyanın ardındaki hakikati kavrayabilmeyi, şekilleri somuttan soyuta kavrama durumuna getirmeyi ve

kavramlar arasında bağlantıyı kurabilmeyi, karşılaştırma yapabilmeyi ve var-sayımda bulunabilme gibi işlevleri olan bir yapıdır (Esen, 2011).

Felsefe bilimine göre akıl öncelikle duyulardan gelen verileri analiz edip hatalı verileri düzelten, sınırlı olan bilgilerin kapsamını genişleten, bilgileri sistemleştiren, insanoğlunun sadece duygularına göre hareket etmesini engelleyip duygularını kontrol eden ve farklı bilgiler arasında seçim yapabilme kabiliyetine sahip olan bir yetidir (Razi, 1987, Akt: Akyüz, 2020). Bir başka ifade ile akıl, bireylerde var olan ve olayların arasında bağlantılar kurarak olayları bu bağlara göre anlamlandırma yetisidir. Akıl bireylerin soyutlama yetisini kullanarak tümellerin bilgisine ulaşmasını sağlar. Böylece akıl sayesinde bilim ve sanat ortaya çıkar. Akıl aynı zamanda insanı heva, heves ve şehvet gibi ani isteklerden alıkoyan bir fren mekanizması olarak da çalışmaktadır (Yıldırım, 2020).

Aklın ne anlama geldiği ve işlevinin ne olduğu felsefi düşüncenin önemli konularından biri haline gelmiştir. İlk çağ filozoflarından Herakleitos (M.Ö. 475) kainattaki baskın yasanın, düzen ve akıl (logos) olduğunu belirtirken (Gökberk, 2012), Anaksagoras (M.Ö. 428) ise akli (nous), kainatı yöneten, düzenleyen bir unsur olarak ifade etmiştir. Anaksagoras akli, diğer şeyleri karıştırıp onları farklı farklı varlıklara bölen, onların gidişatını belirleyen ve böylece de kâinatı yöneten unsur olarak adlandırır (Güçlü, 2003; akt. Karabey, 2021).

Felsefe denilince akla gelen ilk isimlerden olan Aristoteles; akli ruhun içerisinde yer alan bir kavram olarak ele almaktadır. Ruh Üzerine adlı kitabında ruhu, insanın yaşamını devam ettirmesini sağlayan (akıldan ayrılan kısmı burası olabilir), duyumsayan ve asıl anlamda düşünen şey olarak tanımlar. Akıl hem düşünen hem de düşünülen şeydir (Aristoteles, 1956; Çev: Levin Basut ve Babür, 2020). İslam filozoflarına da kaynaklık eden antik felsefenin filozofu Aristoteles akıl kavramına farklı bir başka bakış açısı da getirmiştir. Aristoteles, *De Anima'da (Ruh Üzerine)* akıl gücünü, edilgen akıl ve etkin akıl olarak iki şekilde belirtmiştir. Edilgen akıl, eylemli olarak gerçekliğe sahip olmayan yani düşünce halinde bir güç iken etkin akıl, edilgen akla eylemli olarak gerçeklik veren yani düşünce halinden davranış haline dönüştüren akıldır (Korkut, 2018).

Akıl konusunda Aristoteles'in önemli şerhlerinden biri olan İskender Afrodîsî (m.s. 200), *Akıl Üzerine* adlı eserinde maddi akıl, bilmeleke akıl, müstefâd akıl, etkin (aktif) akıl ve ayrık akıl gibi akıllardan bahseder. İskender Afrodîsî genel olarak akli üçlü bir sınıflandırmaya aldığı görülmektedir. Bunlar heyulani akıl/bilkuvve akıl, bilmeleke akıl ve faal akıldır. Aristoteles'in

aktif (etkin) aklını Tanrı ile aynileştiren İskender Afrodîsî'nin bu üçlü akıl ayrımını; Kindî, Fârâbî, İbn Sînâ ve İbn Rüşd (ö.1198) gibi İslam filozofları için öncülük oluşturduğu kabul edilir (Kavşut, 2018).). Hayman akıl kavramında öncelik düşünme terimi ile ilgilenmek olmalıdır ve düşünmeyi açıklamak için ise, kişi öncelikle maddî, fail, sûrî ve gaye olan dört sebebini araştırmalıdır (Arkan; 2002).

İskender'in akıl görüşünde Aristoteles'in çizgisinden saptığını belirten, diğer bir şerh (şarih) Themistius (M.S. 385)'dir. Themistius (M.S. 385)'e göre, İskender'in düşüncesinin tersine her iki aklın da ölümsüz olduğunu belirtmiştir. Faal akıl ise nefsin bir işlevi olarak belirtmiştir. İnsanı insan yapan şeylerin ise faal akıldan geldiğini ifade etmiştir (Korkut, 2019).

İslâm felsefesinin ilk filozofu olarak anılan Kindî hem klasik hem de modern kaynaklarda akılı, *Hudûd* adlı kitabında ve diğer eserlerinde “*eşyanın (varlığın) hakikatlerini kavrayan basit bir cevher*” olarak tasvir etmektedir. Aynı zamanda Aristoteles akıl ile ilgili sınıflandırmayı aktif (etkin) ve pasif (edilgin) akıl olmak üzere ikili bir şekilde belirtiyorken Kindî Aristoteles'e dayandırdığı *Risale fi'l-akl* eserinde akılı dörtlü şekilde sınıflandırmıştır. Bunlar; sürekli fiil halinde bulunan (faal) akıl, nefiste güç halinde bulunan (bilkuvve) akıl, nefiste güç halinden fiil alanına çıkan (müstefâd-kazanılmış) akıl ve beyânî (zâhir) akıldır (Karabey, 2021).

İslam felsefesinin filozofu olarak kabul edilen Fârâbî, akılı çeşitli açılardan ele almıştır. Fârâbî akılı; Tanrı, göksel akıllar (göksel nefisler) ve insan üzerinden olarak üç şekilde ele almıştır. Farabi'ye göre, her şeyi yaratan Tanrı'dır. Fârâbî Tanrı'yı, cevheri akıl olan bilfiil olarak nitelendirmektedir. Farabi'ye göre, ilk neden olan Tanrı, bütün olan bölünmez bir cevher olarak hem akıldır hem akleden (âkil)dir ve hem de akledilendir (makûl) (Say, 2012 akt. Karabey, 2021).

Farabi'nin Tanrı'dan sudur yoluyla meydana geldiğini belirttiği diğer akıl da göksel akıldır. Tanrı'yı düşünmekte oldukları için kendilerinde çokluk barındırırlar ve bu da göksel akılları oluşturmaktadır. Bu akılda bir sıralama vardır ve Tanrı'ya en yakın mertebeye ulaştıkça yetkinlik seviyesi de artacaktır. Fârâbî, göksel akılları *ay altı âleme* en yakın olan ve akıllarda sonuncusu faal akıl bir yönüyle yeryüzündeki nefislerin (canlıların), bir yönüyle de - gökler aracılığıyla ifade etmiştir. Aynı zamanda göksel akıllarda faal akıl yeryüzünün oluşmasında ve insanın bilgi süreçlerinde oluşumunda önemli bir faktördür (Karabey, 2021).

Fârâbî, aklın anlamlarını ve sınıflandırmasını eserlerinde farklı durumlarda incelemiştir. Fârâbî bu sınıflandırma kapsamında akılı; bilkuve akıl, bilfiil

akıl, müstefâd akıl ve faal akıl olmak üzere dört kısımda belirtmiştir (Öner, 2009 s.28).

Fârâbî'ye göre insan nefsinin iki yönü vardır. Bunlar teorik/nazarî akıl ve pratik/amelî akıllardır. İnsanın teorik akı, bilgi elde etme fonksiyonunda iken pratik akı ise sanatları ve pratik düşünme ile ilgili konuları kapsamaktadır. Fârâbî'nin, bilkuvve (düşünce, fikir halinde), bilfil ve müstefâd akıl olarak ele aldığı akılları nefsin teorik/nazari akıl kısmında işlev göstermektedir. Yani teorik kısım ve kapsadığı akıllar insanın bilgilenme süreci ile ilgilidirler.

İslam kültürünün önemli bilim insanlarından İbn Sînâ ise, akıl kavramını sudur teorisi başlığı altında Tanrı ve O'ndan feyz olan göksel akıllar ile ilgili bilgi paylaşımında bulunmaktadır. Aynı zamanda sudur sürecinde göksel akılların son akli görülen faal akı, insanın bilgilenme sürecinde ve yeryüzünün şekillenmesinde önemli etkisinin olduğunu belirtmektedir.

İbn Sînâ varlıkları zorunlu ve mümkün varlık olmak üzere iki şekilde ele alır. “Zorunlu Varlık esas gereği devamlı haktır; mümkün varlık ise, başkası nedeniyle hak, kendiliğinde batıldır. Varlığı Zorunlu dışındaki her şey, kendiliğinde batıldır. Zorunlu Varlık, varlığı bütün olandır. Özü gereği sırf iyilik ve gerçektir (Hak). O'nun esası akıldır, akledendir ve akledilendir” (Karabey, 2020).

“Zorunlu Varlık'tan sudûr eden ve varlık açısından mümkünler sınıflandırılmasının ilki olan ilk malül sırf akıldır ve o ayrıık akılların başıdır. “İlk malülün esas itibariyle sadece bir akıl olması ise zorunludur. Zorunlu Varlık'taki birliğin aksine ilk malül çokluk kapsamındadır. “Malül temel şartı mümkün varlıktır olmasıdır. İlk malül olması nedeniyle zorunlu varlık olur. Onun var olmasının zorunluluğu, akıldan kaynaklanmaktadır. O kendi esasını akleder ve zorunlu olarak İlk'i akleder. Bu düşünce itibari ile onda birçokluk anlamının bulunması zorunludur. Bu çokluk anlamı, ilk olarak onun kendi esasını “mümkün varlık” olarak akletmesidir. İkinci olarak varlığının zorunluluğunun esas gereği akledilir. Sonucusu ise İlk'i akletmesidir” olarak belirtilmektedir (İbni Sina, 2012 akt. Karabey, 2020).

İbni Sina'nın faal akıl kavramını ise, ay altı ve ay üstü olarak sınıflandırmaktadır. Ay altı âleme en yakın olan akıl iken ay üstü âlemdeki Zorunlu Varlık'tan sudur eden göksel akılların sonucusudur. Faal aklın ay altı âlemin şekillenmesindeki iki önemli etmen olan madde ve suret ikilisinden suretleri kendisinde içermesi ve maddenin hazırlık şartlarına göre suretleri maddeye vermesidir. Bu nedenle yaşamakta olduğumuz dünyada var oluş faal akıl suret vermesi, yok oluş ise sureti maddeden almasıdır (Karabey, 2020).

İbni Sina'nın faal aklın insanın bilgi fonksiyonu kapsamında iki kavram üzerine dikkat çekmiştir. Bunlardan birincisi bilkuvve olan insan nefsinin davranış (bilfiil) hale gelmesini sağlayan araç konumunda olmasıdır. Nefsin bilkuvve olması akli suretlerden mahrum olması ancak onları kabule istidatlı bir durumunu belirtirken bilfiil olması ise akli suretlere sahip olması anlamına gelmektedir (Karabey, 2020; Karabey, 2021).

Felsefe biliminin önde gelen isimlerinden bir diğeri olan Descartes, akli düşünme davranışını gerçekleştiren, herkese eşit olarak verilen ve doğruya ulaşmak için gerekli olan bir araç olarak görmektedir (Altuner, 2020). Sağduyu ve akıl insanlara eşit dağıtıldığı için dünyada var olan bu kadar yanlışın nedeni bazılarının aklının daha fazla olması olamaz. Bunun nedeni düşünceleri ayrı yollardan götürmek ve aynı şeyleri göz önünde bulundurmamak olabilir (Topdemir, 2016). Aklın doğruya ulaşmak için kullandığı yolları Descartes Kartezyen yöntemle açıklar. Descartes'e göre birey, kartezyen yöntemle ussal davranır ve doğru yolu keşfeder. Akıl bir araçtır ve ussallık doğru kullanılmazsa yanlışta da götürebilir. Akılda Tanrı tarafından yerleştirilmiş bilgilerin yanında insanın elde ettiği bilgiler de mevcuttur (Altuner, 2020). Aklın doğruyu yanlıştan ayırt edebilme yetisi yazının ilerleyen bölümlerinde ayrıntılı olarak tekrar ele alınacaktır.

Aklın ne olduğu konusuna felsefe alanında yer alan bir başka büyük düşünür Kant ile devam edersek, ona göre akıl teorik ve pratik olarak iki şekilde ele alınmaktadır. Teorik akıl bilmeye yöneliktir. Bilgi edinme eylemini düşünme yolu ile gerçekleştirir. İnsan duyu organları aracılığı ile sezerek düşünür ve bilgiye ulaşır. Pratik akıl ise eylemlerimizin nedenselliğini sorgulayan yönümüzdür (Güneş, 2021). Böylece akıl aynı zamanda eylemlerimizin sonuçlarının nedenselliğini sorgulayan bir yeti olarak karşımıza çıkmaktadır.

1. FELSEFE VE AKIL

Akıl terimi Yunancada *logos* anlamında kullanılırken bazı zamanlarda ise *nous* olarak da kullanılmaktadır. Logos evreni ölçülü bir şekilde düzenlerken, akıl düşünceyi biçimlendirmektedir. Herakleitos (MÖ.540-479) felsefi anlamında logosu, evrendeki tüm olaylara etki eden ve evrensel yasa belirleyen, her konuyu evrensel boyuta örtüştüren ve evreni idare eden ve aynı zamanda yaşam düzenini ayarlayan ölçü olarak tanımlamaktadır (Öner, 2009; Özdemir, 2017). Parmenides'e (MÖ.529-440) göre, Herakleitos'un düşüncesinin tersine dünyada değişen bir şey yoktur. Dünyayı duyularımızla algılıyoruz, kesinlik ve mutlaklığa aklımızla ulaşıyoruz. Yani Parmenides'e göre; duyular yanıltıcıdır ancak gerçeğe ve doğruya ulaşmamızı sağlayan sadece akıldır. Sofist filozoflar'ın önemli isimlerinden Protogoras (MÖ.482-411)'a göre,

bilgiye ulaşmada akıl ön planda ama doğru bilgiye ulaşmada yetersiz olduğunu ancak kanırlarla ulaşılabilir olduğunu belirtmiştir. Sofist filozoflar'ın diğer önemli isimi olan Gorgias'a (MÖ.483-376) göre akıl kavramında hiçbir şey var olmamakta varsa bile anlayamıyoruz ve de anlasak bile ifade edemiyoruz şeklinde belirtmiştir (Öner, 2009).

İlk Çağ'da Yunan filozofları akla büyük önem göstermişlerdir. Bu dönem filozofları olan, fizikçiler Anaksimenes (MÖ.585/525) ve Anaksimandros (MÖ. 610/545) ve Thales (M.Ö.624/546) doğayı ve dünyayı (evren) akla dayandırarak açıklamaya çalışmışlardır. Anaksagoras akı, dünyanın (evrenin) düzenleyici olarak belirtirken, Parmenides (MÖ.529-440) ise akı gerçek bilgiye ulaşmamızı sağlayan yetenek olduğunu ifade etmiştir. Plotinos (MÖ.204–270) ise akı, Tanrı'nın "feyz ve sudur" yoluyla sunduğu ilk kavram olarak açıklamaktadır. Buradaki ilk akıl kavramı mutlak şuur ve zekâ anlamına gelmekte; ilk akıldan da nefis (ruh) ve felek (tabiat) ortaya çıkmaktadır. Güneş ışınlarının güneşten dağılıp dünyaya ulaşması nasıl normal bir durum ise her yönlü iyilik ve güzellikleri temsil eden 'Mutlak Bir' 'den aklın meydana gelmesi ve kendini göstermesi de normal bir durumdur. Yeni Platoncu felsefede Tanrı'dan ilk meydana gelen ve sonrasında kendini gösteren varlık akıl olmasından dolayı, akı Allah'ın temsilcisi olarak nitelendirmişlerdir (Boşay, 1989, s.).

İlk çağ filozoflarından Platon (MÖ. 429-348) ve hocası Sokrates (MÖ. 469- 399) aklın doğuştan sahip olduğuna ve dünyaya gelindiğinde de var olan aklın hatırlandığını belirtirler (Özdemir, 2017). Aynı zamanda Platon akı ruhsal bir boyutta da incelemektedir. Platon'a göre ruhun iki tane yönü vardır. Bunlardan birincisi içimizdeki düşünen yönü temsil eden akıldır, diğeri ise düşünmeyen arzulayan yönü ifade eder. Ruhun arzulayan yönü sevmek, haz duymak, susamak ve doyumsuzluk gibi kavramların ölçsüzlüğü olup akıl ise bu ölçsüzlüğe yön vermektedir (Öner, 2009, s.23-24).

İlk Çağ'da önemli etki bırakan aklın yerini Orta Çağ'da güçlenen otorite ve gelenek almıştır. Batı, Orta Çağ döneminde bilim ve felsefe yönünden kötü bir süreç içerisinde kalmıştır. Bu dönemde Batı'da hâkimiyet din adamlarının kontrolü altında olduğu için kendi menfaatleri için bilim ve felsefeye kısıtlama getirmişlerdir. Bundan dolayı Batı'da Aquinalı Thomas (1225-1274) haricinde akıl konusunda önemli görüş belirten olmamıştır. Aquinalı Thomas'a göre akıl, kendiliğinden oluşacak bir durum olmayan ancak Tanrının insanlara verdiği bir ihsan durumu ile oluşabildiğini belirtmiştir. Tanrının verdiği bilgileri ise tek akılla sağlayamayacağımızı ama doğrudan var olandan yola çıkarak ulaşabileceğimizi ifade etmektedir. Orta Çağ'da Batı dünyasının bilim ve felsefe dolayısıyla akıl konusundaki gerilemeye karşılık

İslam dünyasında önemli çalışmaların olduğu dikkat çekmektedir. İslamiyet'in Türk İslâm Felsefesi kapsamında Aristoteles'i örnek alan El-Kindi, Farabi, İbn Sina gibi Meşşai filozoflar bilime, felsefeye ve akla önem vermesi sonucunda akıl ile ilgili farklı görüşler getirmişlerdir. Yine İslam âlimlerinden Gazali (1059-1111) ise Aristoteles'i ve Meşşai filozoflarını eleştirerek akıl tartışmasına farklı bir bakış açısı kazandırmıştır (Bolay, 1989, s.).

Giriş bölümünde de belirttiğimiz gibi Orta Çağ filozoflarından Aristo geleneğini izleyen Farabi akıl konusunu, bilkuvve akıl, bilfiil akıl, müstefad akıl ve faâl akıl olmak üzere dört evrede incelemiştir. Bilkuvve akıl, bilfiil aklın maddesini meydana getirirken, bilfiil akıl ise bilkuvve aklın şeklini meydana getirmektedir. Yani kavramların maddelerini bilkuvve akılla oluştururken şeklini bilfiil akılla oluşturulmaktadır. Müstefad akıl ise bilfiil aklın şeklini meydana getirmektedir. Bilfiil akıl müstefad akılla etkileştiğinde ise, maddeden şekle değişim göstermektedir. Müstefad akılla faal akıl arasındaki etkileşim de aynı düzeydedir. Yani müstefad akılla faal akıl etkileşim gösterdiğinde maddeden şekle dönüşmektedir (Öner, 2009 s.28).

İslâm düşüncesinde akli merkeze alan meşşai filozofları ve in'inkas-ı edille ilkesini kabul eden kendinden önceki bir takım düşünürleri de eleştiren Gazali akli, dört ayrı anlamda incelemektedir. Birinci anlamda akıl; insanların diğer canlılardan ayıran en temel fark olarak belirtilir. İkinci anlamda akıl, zorunlu bilgileri yetenek olarak bilen akıl olarak açıklamaktadır. Burada akli, mümkün olan şeylerin var olabileceğini anlarken, mümkün olmayan şeylerin olamayacaklarını anlamak gibi zorunlu bilgileri algılayan yetenek olarak ifade edilir. Bir insanın iki yerde aynı anda bulunamaması mümkün olmayan şeylerin olmayacağını anlayan akıl kavramı ile ilgiliyken ikinin birden büyük olması da mümkün olan şeylerin anlama ile ilgilidir. Gazali üçüncü anlamda akli; bireylerin kendi deneyimleri ile ulaştığı bilgi olarak yorumlamaktadır. Örneğin içki insanı sarhoş eder kanısı öznel bir deneyim sağlayarak akıl yoluyla elde edilmesi gibi. Gazali dördüncü anlamda akli ise; nefsinin istek ve arzularına kontrol eden akıl olarak tanımlamaktadır. Bu şekilde kendini kontrol eden insana "ahlâki anlamda" akli olduğu belirtilmektedir. Yani Gazali dördüncü anlamda akli insanın ahlaki anlamda olan akli olarak söz etmektedir.

Aklın sayesinde eylemlerimizin doğruluğunu sorguladığımızı dile getiren büyük Türk düşünürlerinden Yusuf Has Hâcib; Kutadgu Bilig'de akli şu şekilde tarif etmektedir. *"Akıl bir meşaledir, kör için gözdür. Ölü beden için can, dilsiz için sözdür. Hareketi doğru ve itibarı büyük olan, daima sağdan hareket eden, hiç solu olmayan, doğru ve dürüst olan, hiç hilesi olmayan, makul tavır ve hareketlere sahip olan, aylar ve yıllar geçse dahi, gidişi aynı doğru yoldan*

taşmayan, hareketinin esası doğruluk üzerine tesis edilen, akim hareketi ihtiyar, fakat kendisi genç olan, küçüklüğü sevimli, ihtiyarlığı sakın, kendisi halim, alçak gönüllü ve çok faydalı olan şeydir” (Çakıcıoğlu, 2011, s:181). Yani insan akli sayesinde görür ve doğruyu yanlıştan, iyiyi kötüden ayırt eder. Akıl doğruları bulan şeydir.

Aklın doğruluk dayanağının ne olduğunu dile getiren büyük düşünür Mevlana'ya göre akıl; insan olma belirtisidir. Mevlâna aklın vahiyle terbiye edilmesi gereken bir olgu olduğunu savunur. Yoksa tek başına zekaya sahip olan akıl yersiz tutumlar sergileyecektir. Akıl bir deryadır, ancak sınırsız değildir ve aklın elde ettiği tüm bilgiler mutlak değildir. Akıl kişinin farkındalığını sağlayan en önemli unsurdur. Aklın asıl işlevi bilgiyi depolamak değil üretmek, varlıkları idrak edebilmek ve nefsin hayvani arzularını dizginlemektir (Özköse, 2017). Kısaca akıl insanı insan yapan bir olgu olmakla birlikte aklın tek başına doğruları bulamayacağına ilahi kaynaklar, dayanaklar ile doğrulara ulaşacağına inanmaktadır.

Bir diğer büyük düşünür Yunus Emre, Rishaletü'n Nushiyye (Öğüt Kitabı)'nda akli üç tür olarak ele almaktadır ve bunların özelliklerini şöyle sıralamaktadır: *“akt pâdişâhun kadınlığı pertevindendir. ‘akl dah üç dürlüdür. akl-t ma’âşdur dünya tertiblerin bildürür: biri de akl ma’âddur âbret ahvâlin bildürür. Biri de ‘akl-ı külli dür allah te âlä ma’rifetin bildürür (I-III). ‘Akıl. Hz. Allah’ın ezeli işğindandır. Akıl da üç türüdür. Birisi geçim aklıdır, dünya işlerini düzenler. Birisi de ahiret aklıdır, ahiret işlerini düzenler Birisi de tam aklıdır, Hz. Allah bilmeyi bildirir.”* (Boz, 2017)

Mevlana'nın görüşlerine paralel şeyler söyleyen Yunus Emre'ye göre insanı yöneten iki unsur vardır. Bunlar nefis ve ruhtur. Nefis ve ruh insanın sorumluluğundadır ve galip gelmek için birbirleriyle savaşırlar. Ruh Allah katından gelir, nefis ise kötü şeyler istediğinden dolayı şeytandandır. İnsanoğlu ruhunu dinlerse yeri nur olur. Nitekim ruhunu yaşatmak isterse nefsin isteklerini bırakmalıdır. Aç gözlülük ise insan akli karşısında boyun eğmektedir. Akıl insanın derdini anlayan ve onu iyileştirendir (Boz, 2017). Eğer akıl insanın derdini anlayıp onu iyileştirebiliyorsa aklın yokluğunda kişiyi iyileştiren şey nedir? Ya da aklın yokluğunda kişinin iyi olmasından bahsedebilir miyiz? Akli olmayan insan bize iyi olduğunun bilgisini verebilir mi? Bu sorular bir başka araştırmanın konusu olabilir.

Akli tek aşamada ele alan düşünürler de bulunmaktadır. Bunlardan biri olan Cürcani (Yıldırım, 2020)'ye göre akıl, nefis, zihin kavramlarını ayındır ve akıl insanın içinde bulunan ve doğruyu yanlıştan ayırt edebilmesini sağlayıp bedeni idare eden bir cevherdir.

Bu zamana kadar bahsedilen bilgilerle paralel olarak aklın sadece çevresinde olup bitenler hakkında varsayımlarda bulunan değil, aynı zamanda işlevsel olan, doğruyu ve yanlışını muhakeme edebilen bir olgu olduğunu söylemektedir. Aklın sağlıklı olması için şüpheli durumda hemen harekete geçmeyip yanılma ihtimalini göz önüne alarak değerlendirme yapması ve ona göre harekete geçmesi gerekir. Akıllı insan, eldeki verilerin doğruluğunu deneyimlerine, bilgi birikimine, değer yargılarına göre yorumlar (Özdemir, 2017).

Tüm bunlardan aklın ne olduğu ve nasıl olduğu hakkında şu yargılara ulaşılabilir. Akıl isim olarak kendi başına var olan bir cevherdir. Akıl fiil olarak akletme belirtisidir. İnsanoğlu ise hem akıl sahibi hem de akleden yani hem etken hem de edilgen akla sahiptir. Akleden akıl bireyi doğruya götüren ve yanlıştan uzaklaştıran ilmin bilgisini de bilmektedir (El-Bağdadi, 1980, Akt: Özpilavcı, 2020).

Yeni Çağ felsefesi ise tam bir akıl çağıdır. Yeni Çağ felsefesi, aklın dünyadaki her şeyi bilebileceği kanaatine ileri sürülmüştür. Yeni Çağ'da filozoflar aklın sadece olgusal evrenin değil ruh, Tanrı gibi metafizik konuları hakkında da bilgi vereceğini söylemektedir. Bu yüzden Yeni Çağ felsefesinde akıl kavramının dünyanın bütün gizli yönlerine anlam vereceği düşünüldüğü, akla güveni tam olarak belirtmişlerdir. Yeni Çağ felsefenin önde gelen isimlerinden Descartes'e göre (1599-1650) kesin bilgi mevcuttur, kesin olmayan bilgi ise şüphecilik götürmektedir. Şüphecilik ise kesin bilgiyi bulana kadar tüm bilgileri sorgulama yöntemidir. Descartes'a (1599-1650) göre akıl, bütün insanlarda eşit olarak dağılmış ve şüphe ile doğruyu yanlıştan ayırma gücü olarak nitelendirmiştir. Böyle nitelendirmesinin nedeni ise, sadece akla sahip olmakla yetinilmeyip nasıl kullandığımızın önemli olduğunu belirtmektedir (Özdemir, 2017). Descartes felsefesinden etkilenmiş olan Blaise Pascal (1623- 1662), Descartes'in matematiksel yöntemine ve mekanik doğa anlayışının sıkı takipçisidir. Pascal'ı, Descartes felsefesinden ayıran şey ise derin din duygusudur. Pascal'a göre, bilimin insan yaşamı ile ilgili olarak yanıtlayamadığı sorulara (sorunlara), duygular (gönül) ile yanıt sağlayabilir. Buradan hareketle de Pascal'a göre, duygu (gönül) bilgisi dinî yaşantılardan meydana gelmektedir ve akıl bilgisinden de üstün olmaktadır. Pierre Bayle'de (1647-1706) Pascal gibi, aklın gücünden şüphe duymakta ve din ile bilim arasında ortadan kaldırılamayacak bir çelişki olduğunu belirtmektedir. Bayle'ye göre, insan bilgisinin her açısında şüphe var olabilir. Bu yüzden Bayle'nin akıl ile ilgili sözü, insan aklı ancak yanılmaları bulmada beceriklidir fakat başkasının yardımı olmadan kendi başına gerçeği bulmada becerikli değildir şeklindedir. Hobbes (1588- 1679) akıl kavramını, bir düşünme yeteneğidir

yani düşüncelerimizi ifade etmede kullandığımız bir niteliktir. Rasyonalist filozoflardan biri olan Leibniz akıl kavramını, aklın doğuştan sahip olunan priori (önceki) bilgiler var olduğunu belirtir. Bu akıl hiçbir deney ve öğrenmeye sahip olunmadan doğrudan elde ettiği bilgilerdir. Alman aydınlanmasının ünlü düşünürlerinden biri Christian Wolf (1697-1754), Leibniz gibi rasyonalist bir filozof olmakla beraber deneyden gelen bilgilerin varlığını da kabul etmiş bir filozoftur.

Empirizm'in kurucularından olan John Locke'a (1632-1704) göre akıl; insanı hayvanlardan farklı kılan ve hayvanlardan insanları üstün yaptığı kabul edilen bir yetidir. John Locke'a göre; Tanrının varoluşunu bilmemiz dışındaki tüm bilgilerimiz duyularla elde edilmesine rağmen yine de bilgimizi geliştirmek ve düzenlemek için akla ihtiyaç vardır (Oktay ve Benli, 2016). Aynı zamanda Locke, doğuştan boş bir levha olan akli bütün bilgilerini duyu verileri üzerine düşünmeden oluşturmaktadır. Burada duyumsama olmazsa düşünmenin de olmadığını belirtmektedir. Ancak, aklın duyular üzerinde kayıt ederek elde ettiği bilgiler Tanrısal düşünce ile ters düşmemektedir (Özer, 2009).

Bir diğer rasyonalist filozof David Hume (1711-1776) zihin yetilerinin ve akla uygun kararların alınması durumunda yapılan değerlendirme sürecinin her insanda aynı olduğunu savunur. Hume'a göre akıl duyuların sağladığı niteliklerle sınırlı bir yeti olarak doğruluğun ve yanlışlığın ortaya çıkarılması görevini yerine getirebilir. Ayrıca akıl, geçmiş gözlem ve deneylere dayanarak bilinen durumlar ve bağlantılardan yeni ve bilinmeyen bir durum hakkında sonuçlar da çıkarır (Ketenci, 2014).

Batı toplumunda aydınlanma çağında ise, Rönesans ve Reform hareketleri ile birlikte akılcılık (rasyonalizm) felsefesi ön planda olmuştur. Aristo ile başlayarak gelişen akılcılık, bilginin temelini akıl olduğunu; doğru bilginin deneyim ve algı yoluyla ulaşılabildiği gibi olmaksızın mantık ve akıl yürütme ile elde ulaşılabilir olduğunu savunmuştur (Öner 2009; Özdemir, 2017 s. 117). Akılcılık anlayışına göre bilgilerin temeli apriori ya da deney öncesi akılcı duyulardır. Bilgi bu duyuların akıl aracılığıyla kavranması ile sağlamaktadır. Zamanla sadece akıl yürütme ve mantık yoluyla gerçeklere ulaşmanın mümkün olmadığı, deney ve gözlem yapmanın önemli olduğu ortaya konmaya başlandı. İnsan zihninin boş bir levhaya benzetilen ve doğuştan bir bilgi olmadığını düşünen deneyci görüşe göre bilgiler sonradan deney ve gözlemlerle (a posteriori), duyular yoluyla elde edilmektedir. Aydınlanma çağının önemli düşünürlerinden olan ve A priori ve a posteriori bilginin varlığını benimseyen Immanuel Kant (1724-1804) teorik akıl ile değil ancak

düşünce üreten, geliştiren ve anlamaya çalışan pratik akıl vasıtası ile gerçek bilgileri elde edebileceğimizi savunur (Köle, 2013; Zamanlou, 2015).

DİN VE AKIL

Din ile ilgili yapılan çalışmalarda akıl, insanın hakla bâtilı birbirinden ayırma özelliği ve onu kötülüklerden uzaklaştırıp iyiliklere yönlendiren irade olarak kabul edilmektedir. Dini anlayışa göre akıl bilginin kaynaklarından biridir ve Yaratıcı tarafından insana verilen sorumlulukların da temelidir. Akıl olmayan, ne yaptığını bilmeyen, olayların önünü arkasını ayırt edemeyen doğru ve isabetli kararlar alamayan kişi dini açıdan sorumlu tutulmamıştır. Din adamlarına göre akıl, insanın kâinata olup biten olayları değerlendirerek Yaratıcıya ulaşmasını sağlayan anlayışın aracıdır (Esen, 2011). Yaratıcıdan gelen bilgileri dikkate alarak insanı fenalık ve kötülüklerle karşı koruyan, iyilik, doğruluk ve güzelliklere kavuşturan yine akıldır. Dini alanda yapılan bazı çalışmalara göre akla uygun olan konular “makul” ve akla uygun olmayanlar “muhal (imkansız)” olarak kabul edilmektedir.

Dinin akla bakış açısı konusunda tarihi süreçte ilk inceleyeceğimiz din Yahudiliktir. Yahudilik eski Yunan felsefesindeki akıl ile ilgili görüşlerden etkilenmiştir. Yahudi inancında Tanrı dışında bütün varlıkları, başka bir ifade ile yaratılışın yoktan varoluş kabul edilmektedir. Bu konuda felsefi bir dil kullanarak açıklamalar yapan ilk Yahudi filozof Philo (MÖ 20, MS 40)’dur. Philo’nun Tanrı alem, Tanrı insan ilişkisinin tanımlamak için kullandığı temel kavram *Logos*’tur. İskenderiyeli Yahudi bir filozof olan Philo, *Logos*’u üç varlık aşamasında incelemiştir. *Logos*, ilkin, Tanrı’nın bir düşüncesi olarak ebedi olarak nitelendirilirken İkinci aşamada, evrenin var olmasından önce, Tanrı, *Logos*’u cisimsiz (gayr-i cismani) bir varlık olarak yaratmış ve onu evrenin oluşumunda bir araç olarak kullanmıştır. Üçüncü aşamada ise, evren oluşuktan sonra, Tanrı, *Logos*’u evrene yerleştirmiştir (Aykıt, 2011 akt. Tarakçı, 2011).

Din akıl ilişkisinde bir diğer din de Hz. İsa’dan sonra hızlı bir şekilde yayılan Hristiyanlıktır. Hristiyanlığın geniş kitlelere yaygınlaşmasından günümüze kadar geçen sürede bu din için çok önemli olan bir kavram; *logos* ön plana çıkmaktadır. *Logos* kavramı Hristiyanlığın yaklaşık 2000 yıllık geçmişinde birkaç aşamadan geçmiştir. Yahudilik ve Hristiyanlık öncesinde antik pagan dünyasında *Logos* fikrini dinî anlamlarıyla en ileri aşamalara taşıyanların Stoacı düşünürlerin olduğu belirtilmiştir. Stoacıların kullanımında *Logos*, ‘âlemin akli düzeni’, ‘içkin doğal kanun’, ‘varlıklarda gizli halde var olan hayat verici bir güç’, ‘duyular üzerinde işlevini gösteren güç’ anlamlarına gelmektedir (Tarakçı, 2011 s. 201). Stoacılar anlayışında *Logos* ‘Tanrı’

olarak betimlenmektedir. Logos'u niteleyen her şey Tanrı'yı tanımlayabilir diyebiliriz. Buradan anlaşılacağı gibi Stoacılar, Logos ile Tanrıyı ayrı bir kavram olarak algılamamaktadırlar. Bundan dolayı logos kavramı, İskenderiye'de Yahudi felsefesiyle başlamıştır denilebilir. Logos (ve hikmet) Tanrı ile bütünleştirilen kavram ve ya güç değil, Tanrı'dan farklı bir varlık, Tanrı Oğlu (Mesih) anlamına gelmektedir. Başka bir ifadeyle, Stoacıların kullandığı 'Tanrı Logos' ifadesi kullanımı bırakılarak, 'Tanrı'nın Logosu' kullanılmaya başlanmıştır.

Bütün bu açıklamalardan anlaşılacağı üzere Hristiyanlık Yahudilikten önemli ölçüde etkilenmiştir. Bu sebeple Hristiyanlığın ortaya çıktığı dönemde, Yahudi düşünürler arasında, evrenin oluşumundan önce, Tanrı'nın yanı sıra birtakım varlık veya varlıkların bulunduğu yönünde dinî ve felsefî bir tasavvurun bulunduğu anlaşılmaktadır. Kuşkusuz bu da Hristiyan din adamlarını etkilemiştir.

Yeni Ahit'te Logos düşüncesinde Pavlus, İsa'nın doğumundan önceki süreçte, ilahî âlemde yalnızca Tanrı'nın varlığından ve ezeli Mesih'ten bahsetmiştir. Sonraki süreçlerde ise Pavlus, ezeli hikmet, Kutsal Ruh ile değil, İsa Mesih ile aynı olduğunu belirtmiştir. Yuhanna İncili'ne göre ise, İsa'nın doğumundan önce ilahî âlemde sadece Tanrı ve Logos bulunmaktadır. Yuhanna, Pavlus'un düşüncelerine yeni bir boyut katmıştır ve İskenderiyeli Philo'nun yolundan gitmiş ve ezeli mesih'ten bahsederek ezeli hikmet veya Kutsal Ruh ile aynılaştırmıştır. Buna göre Yuhanna, Pavlus'un kullandığı hikmet veya Kutsal Ruh terimini *Logos* ile değiştirir (Tarakçı, 2011).

Hristiyanlıktaki Logos düşüncesi, diğer felsefelerden edinilen bilgiler doğrultusunda geliştirilen bir doktrindir. İlk dönem Hristiyan apolojistlerin, Logos düşüncesine sahip dinlerin, paganların gerçek bir anlama sahip olunabileceğini belirtmişlerdir. İlk dönem kilise yazarları arasında olan ve Teslisin Ezeli Olmadığını Savunan, Logos'u Kutsal Ruh (veya ezeli Mesih) ile aynılaştıran Antakya episkoposu Ignatius (ö. 110 civarında) ve Roma Episkoposu Clement (Ö. 101) ezelde Tanrı ve Kutsal Ruh olduğunu ifade etmişlerdir. Teslisin (Baba, Mesih, kutsal ruh) ezeli olduğunu savunan İlk dönem kilise geleneği içinde Hristiyan apolojistler, Logos'u Tanrısal akıl ile ifade etmişlerdir. Logos, bir taraftan ilahî bir şuur iken, diğer taraftan evren için lazım olan güç, idea veya enerjidir (Martyr,2012 akt. Tarakçı, 2011, s. 209).

Hristiyanlığın hızla yayıldığı Avrupa'da birçok dilde, akıl-din kavramları arasında farklı görüşler bulunmaktadır. Avrupa dillerinde *akıl* kavramı da Aydınlanma düşüncesine ait bir terimi ifade etmesine rağmen 19. Yüzyıl

sonlarına kadar düşünce boyutunda gelişme gösterememiştir. Aydınlanma öncesi antik dönemde akıl- din ilişkisinde ilk göze çarpan din düşünürlerinden Rhegiumlu Filozof Theagenes (M. 525 civarı), insan aklının en doğal ve kendiliğinden oluşan çabası olarak meylettiği çok tanrıcılığı, doğal ve psikolojik faktörlerin karşısını oluşturan bir sistem olarak ifade ederek var olan tüm ilahları *alegori* ile belirtir. Din ve akıl kavramını, felsefi açıdan bir araç olarak görenlerin başında Romalı hatip, devlet adamı ve filozof olan Marcus Tullius Cicero (M. 43- M. 106) gelmektedir. Cicero'ya göre, Hristiyan logos eğretisi ve Müslüman 'faal akıl' teorisi ile uyum içinde her şeyi koruyan ve devamını sağlayan doğayı, mutlak ve yüksek seviyede 'tek bir akıl' ile açıkladıktan sonra 'Doğa' ve 'Tanrı' gibi birbirinden farklı iki kavramın, Tek ve Aynı Varlığı ifade ettiğini iddia etmektedir.

Özellikle Rönesans ve Reform öncesi Orta Çağ Hristiyan düşüncesinde (özellikle Aziz Tertullian, Aziz Origen, San Aquistine erken dönem kilise babalarının başı) ortaya çıkan sistematik teoloji önem kazanmıştır. Bu sistematik teolojide genel olarak insan zihninin fiziksel bedenle ilişkisini dinî açıdan mükemmel kabul etmiştir. Daha sonra Tanrının suretinde yaratılan insanın ilahi akılla yakın bağlantısını esas günahla kirlenen beşeri akı ve onu tamir etmek isteyen ilahi vahiyle uzlaş gayretinde olmuştur. Başka bir ifade ile insanı ilahi olanlardan uzaklaştırmak isteyen agnostik seküler felsefelerle etkileyici bağlantısını ve en sonunda aklın, teolojik düşünce ve manevi tefekkürdeki itaatkâr etkisini belirlemeye çalıştı.

Orta Çağ Rabbani Yahudiliğinin en önemli isimlerinden Endülüslü Musa b. Maymun'dur [Maimonides] (d. 1135- s. 1204). Musa b. Maymun akıl melekesi ile donatılan insanın, Yahudilik ve bilgi kaynaklarını özel ve eşsiz kılan şeyin kutsal kitaptan akıl sayesinde çıkarılan derin anlamlar olduğunu açıkladı. Endülüs'ün ilk sistematik filozofu olarak bilinen İbn Bacce (d. XI. yüzyılın sonları- ö. 1138), insanın ilk zihinsel yapılarını etkileyen faktörün, insanı dine yaklaştıran ve Allah'tan gelen insan da var olan faal akıl olduğunu dile getirmiştir.

Yine Endülüs düşünürleri arasında yer alan ve a Doğu ile Batı'yı uzlaştıran Orta Çağ İslam düşünürü İbn Rüşd (d. 1126- ö. 1198) din, varlıklara, kavramlara akılla bakmayı ve değerlendirmeyi zorunlu kalmaktadır. Orta Çağ patristik felsefenin etkili isimlerinden Aziz Thomas Aquinas ise bilginin iki yolu olduğunu, bunların akıl ile imanla sağlanacağını dile getirmiştir. Akıl yoluyla tek bir Tanrı olduğunu bilmemiz mümkün iken iman yoluyla ise Tanrı'nın İsa Mesih yoluyla dünyaya gelişini ve teslis yoluyla Tanrı'nın doğasını bilebiliriz.

Rönesans ve Reform dönemi gelişmiş Orta Çağ Avrupa düşüncesinde ise akıl- din kavramı, dini boyutu doğayla ve insanla daha fazla ilişkilendirerek anlamaya çalışılıyordu.

Aydınlanma çağında ise, Alman Filozof Immanuel Kant (Ö. 1789), imanla bilinebilen her şeyin, tek başına akıl aracılığı ile ulaşabileceğini savunurken imanı aklın aşağı seviyesinde görmüştür ve aynı zamanda mucizelerin anlamsız olduğunu da düşünmüştür (Kant, 2005, akt. Alıcı, 2020). Avrupa Aydınlanma ve Akıl çağının filozoflarından olan John Lock (d. 1632- 1704), düşünce özgürlüğünün önemini ifade etti ve ayrıca insan eylemlerinin hem dinî botunu hem de dünyevi boyutunu akla göre düzenlemesi gerektiğini belirtti. İskoç asıllı filozof David Hume (1711- 1776) ise, ‘doğal din’ kavramını ön plana çıkartan düşünürlerden birisidir. Burada Hume’nin düşüncesi, dini boyutu doğa ile ilişkilendirmektedir (Robbins, 2006 akt. Alıcı 2020).

Tek tanrılı dinlerden İslamiyette Allah bilgisine ancak makul akılla ulaşılabilirliği belirtilmektedir. Makul akıl sayesinde Allah sevgisi insan kalbinde hayat bulan bir hakikattir. Çünkü Kur’an’ı kerimde de akıl sahibi olmayanlar, ya da akli gerektiği gibi kullanamayanlar sevgiden eksik kalacağı belirtilmiştir (Esen, 2011). Allah yalnızca akıl sayesinde bilinebilir; çünkü akıl yetisine sahip olmayan gerçekte bir dine de sahip değildir. Kur’an’a göre kalp imanın merkezi; kalp de akıl gücünü ve bunlarda teorik akli ifade ettiğine göre, iman ile akıl arasında önemli derecede bir ilişki olduğu anlaşılmaktadır. Buradan hareketle imana giden yolda akıl önemli bir gerçektir (Esen, 2011). Yani burada iman akıl sahibi olan kişilere hitap eden bir durum olarak belirtilebilir. Başka bir ifade ile iman konuları akılla sağlanabildiği için dini sorumlulukları da kapsamayabilmektedir.

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere akıl, iman için gerekli şarttır. Akıl olmadan gerçek ve doğru bir imanın gerçekleşmesi mümkün değildir. Aslında insan tabiatı da bunu gerektirir. Çünkü insan, başlangıçta küfür ve imandan herhangi birine sahip olmaksızın yaratılmıştır. Tanrı, insana akıl vererek onu diğer canlılardan üstün tutmuş ve böylece insanı her iki dünyada kendisine muhatap almıştır. Tanrı tarafından akılla donatılmış insan, aklını ve zekâsının yardımıyla yaratıcısının varlığına ulaşmış ve onun birliğini kabul ederek Allaha iman etmiştir. Aslında insanın akli vasıtasıyla Allah’ın varlığı ve birliğine kesin olarak inanması, dille ifade etmesi kalp ile de onaylaması gerçek iman gereği olarak kabul edilmektedir.

Çalışmanın bu kısmında akıl din kavramlarının üzerine durulmuştur. Dönemler boyunca düşünürlerin akıl-din kavramlarına bakış açıları belirtilmiştir. Akıl ve akıl sağlığı konusunda dinin önemli işlevinin olduğunu ve sağlıklı

bir akla sahip olabilmek için dini boyutun insan yaşamında önemli bir yere sahip olduğunu belirtebiliriz.

PSİKOLOJİ VE AKIL

Psikiyatri, 18. yüzyıl sonlarında ve 19. yüzyılda ortaya çıkan yeni bir bilim olmasına rağmen akıl rahatsızlığı hakkındaki her şeyi bünyesine almış bulunmaktadır. 18. yüzyılda modern tıbbın doğuşu ve daha sonra psikiyatrinin ortaya çıkması ile birlikte akıl, akıl rahatsızlıkları gibi konular gündeme gelmiştir. Akıl sağlığı ve hastalığı ile ilgili olarak bireyler düşüncelerini doğrudan psikiyatrik bilgilere ulaşma yoluyla elde etmeseler bile, onların düşüncelerini etkileyen en önemli etmen akıl rahatsızlıkları üzerinde giderek daha fazla önem kazanan psikiyatri bilimi olmuştur.

Bu dönemde akıl rahatsızlığı bulunan kişilerin deli olarak adlandırılması, psikolojik olarak kişilerin sağlıklı olma çabasına yönelik tedbirlerin alınması tıbbi bir ihtiyaç haline gelmiştir. Psikoloji bilimi açısından olumlu ve aynı zamanda olumsuz inançları bulunan sağlıklı bireyler sorunları nedeniyle geçici olarak arka plana atılan olumlu düşünceler normal durumlarda yeniden etkin hale geçer. Böylece olumsuz olanlar pasif duruma geçer ve birey tekrar uyumlu ve akıl sağlığı açısından düzgün bir yaşam sürme imkânına kavuşur (Türkçapar 2009). Diğer taraftan, akıl rahatsızlığı olan kişilerin tedavi olması ve normal bir hayat sürmesi için çalışmalar da hız kazanmıştır. İngiltere’de tıbbın ön plana çıkması ile akıl rahatsızlığı olan kişilere yönelik özel hemşireler, hastaneler ve kurumlar yapılmaya başlamıştır. İngiltere’de bu dönemde akıl rahatsızlıklarının derecesine göre de vaka kayıtları tutulmaya başlanmıştır. Benzer çalışmalar Amerika’da 1756’da başlamıştır. Bilimsel süreç olarak da akıl rahatsızlığı olan kişilerin toplumun huzur, refah ve güvenliği için psikolojik olarak iyileştirmeyi ve normalleştirmeyi psikiyatristlerin yetkinliğine güvenerek sağlanabileceği inancı başlamıştır. Bu çalışmalarını dikkate alan Edward Shorter, psikiyatrinin 18. yüzyılda ortaya çıktığını ifade etmiştir (Doğan, 2013). Alexandr ve Selesnick ise, 19. yüzyıla kadar akıl rahatsızlıkları ve ruhsal bozuklukların tıbbi tedavi ile iyileşebileceğine inanılmadığını belirtmiştir. Bu durumu ise; psikiyatrinin doğuşu, Hıristiyan ahlakı, modern toplumun doğuşu ve insan hakları fikrinin yaygınlaşması gibi konular Avrupa’daki akıl rahatsızlığı ve bu kavrama atfedilen delilik algısı ve bunlara yönelik tutumu değiştirmiştir (Doğan, 2013).

Ülkemizde ise Osmanlı Devletinin son döneminde bazı çalışmalar olmakla birlikte (1914 yılında Haseki’de Akıl Hastalıkları Müşahadesi Başhekimisi olan Mashar Osman Usman’ın çalışmaları) özellikle Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşundan sonra, akıl rahatsızlıkları, akıl hastaneleri ve tedavileri

konusunda modernleşme hareketleri başlamıştır. 1920'lerden sonra bimarhane olarak adlandırılan tımarhaneler bilimsel çalışmaların yapıldığı akıl hastanelerine dönüşmeye başlamıştır. Bu dönemde akıl rahatsızlıklarına yönelik tedavi olarak bitkisel ilaçlar kullanılmıştır. Toptaşı Bimarhanesi akıl rahatsızlıklarının tıbbi olarak müdahalelerin yapıldığı ilk örneklerdendir. 1927 yılında, Toptaşı Bimarhanesi Bakırköy'e taşınmıştır. 1980 yılında DSM-III'ün (Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders) çevrilerek Bakırköy Ruh ve Sinir Hastalıkları Hastanesi'nde kullanılmaya başlamasıyla Türkiye psikiyatrisinin modernleşmesi ve gelişmesi daha hızlı olmaya başlamıştır (Karlıkaya ve Gökçe, 2001: 149- 153).

20. yüzyılın ikinci yarısında, sosyal çevrenin kişi üzerindeki etkileri araştırılmıştır. Farmakolojik ve fiziksel yöntemlerin kullanımıyla beraber akıl rahatsızlığı olan kişilerin topluma daha hızlı dönebileceği düşüncesi hakim olmuştur. Tıbbın modernleşmesi ile ruhsal rahatsızlıklarla ilgili daha fazla araştırma yapmaya başlanmış ve bu alana yönelik sosyal çalışma, psikoloji gibi kavramlar daha etkin hale gelmiştir. Modern tıpla birlikte, Toplum Ruh Sağlığı merkezleri kurulmaya da başlanmıştır (Wahl, 1999 akt. Psikiyatri Biliminin Kısa Bir Tarihi – Hipokampus Akademi). Bostancı (2000)'e göre, 1930'larda psikozların tedavisinde sosyal çevrenin önemini ön plana çıkartan araştırmasında şizofrenlerin anlayışlı, hoşgörülü ve kolay ilişki sağlayabilen insanların arasında bulduklarında psikozlu biri gibi davranmadıkları belirlenmiştir (Bostancı, 2000). Buradan da anlaşılacağı üzere akıl rahatsızlığında psikolojik olarak sosyal çevrenin önemli olduğu ve insanı yine diğer bir insanın iyileştirebileceğini söyleyebiliriz.

Genel olarak psikoloji ve akıl kavramına bakıldığında, tıbbi modernleşme ile akıl rahatsızlıklarının nedenleri olarak şeytani ruhları ya da cadılığın gösterme yargıları ortadan kalkmıştır. Pozitif tıbbın ortaya çıkışıyla, akıl rahatsızlıklarının (deliliğin) hem doğüstü nedenlerden oluştuğu hem de delinin "cin çarpmış" kişi olduğu düşüncesi yok edilip, fizyolojik bir bozukluğa dayalı bir düşünce gelişmiştir. Bilim ve teknoloji, akıl rahatsızlıklarının nedenlerini fiziksel hastalıklara benzer bir yapıda değerlendirmiş ve bu değerlendirmelere yönelik tedavi uygulanmaya başlanmıştır (Foucault, 2013: 14; Roberts, 2005; akt. Gürler, 2017, s. 40). Foucault (2013, s.79) bu değişimi şöyle ifade eder; *"Doğüstü nedenlerle açıklanmaya çalışılan sapkınlığın yerine, insan doğasının bozulduğunun keşfedilmesi için; soğukkanlı, tıbbi ve nihayetinde bilimsel bir bakışın nesnelliliğinin ortaya çıkması gerekmiştir"* (Güler, 2017, s.40). Modernite döneminde oluşan psikiyatri, akıl ile oluşan rahatsızlıklar boyutunda bireyin kendini şekillendirme de önemli bir etken olduğunu söyleyebiliriz.

Zamanla değişen delilik olarak adlandırılan akıl rahatsızlıkları günümüzdeki psikolojide anormal davranış ve düşünce olarak karşımıza çıkmaktadır. Akıl rahatsızlığının sebep olduğu anormal davranış ve düşünceler biyolojik nedenlerden kaynaklandığı kadar sosyal nedenlerden de kaynaklandığını kabul ettiğimizde psikoloji ve akıl kavramına gösterilen ön yargıları azaltmış olabiliriz. Önyargularımızdan sıyrılıp akıl ile ilgili oluşabilecek psikolojik durumların; herkesin başına gelebilecek bir durum olduğunu, bir kişiye özgü bir durum olmadığı ve aynı zamanda bu durumların geçici olabileceğini genetik boyutuyla birlikte sosyal boyutlarla da gösterdiğimizde psikolojik akla gösterilen bakış açısını farklılaştırabiliriz.

Psikoloji ve akıl konusunda; hem psikoloji hem de psikiyatrinin genel kavramlar ve bakış açısıyla fazla ilgilenmediğini ifade edebiliriz. Bu sebeple akıl sağlığı konusuyla ilgilenen Psikoloji ve Psikiyatride akıl ile ilgili olarak yeterli sayıda çalışmaların olmadığı söyleyebiliriz.

Akıl ile ilgili çalışmalar daha çok din, ahlak ve felsefe konularını kapsamaktadır. Konunun önemi dikkate alındığında, Psikolojinin sadece akıl sağlığı konusunda değil akıl konusunda genel kapsamlı çalışmalara-araştırmalara (alan yazında) daha fazla yer verilebilir.

2. BEYİN, ZEKÂ VE AKIL

İnsanlık tarihinde çok uzun süre insan bilincinin, aklının ve duyguların kaynağı olarak kalp olduğu düşüncesi yaygındı. Bu sebeple beyin üzerinde çok fazla çalışma yapılmamıştır. Dolayısıyla insanlar beyin hakkında çok da fazla bilgiye sahip değillerdi. İnsanlar bilincin, aklın ve duyguların kaynağının kalp olmadığını; aklın, bilincin ve duyguların asıl kaynağının beyin olduğunu MÖ. 450 senesinde bilim insanı Alkmaeon açıklamıştır. 18. yüzyılda bilim insanı Galvani vücut hareketlerinin elektrik akımı ile oluştuğunu belirtmesi nörofizyolojinin yani sinir hücreleri bilim dalının esas yapılarının belirlenmesini sağlamıştır. 1800'lü yıllarda beyindeki sinir hücrelerinin omuriliğe ve diğer organlara ulaştığı keşfedilmiştir. Beyin ile ilgili önemli aşamalardan biri 1817 yılında Parkinson hastalığının tanılarının belirlenmesidir. Aynı dönemde Gage vakası beyinle ilgili çalışmalarda yeni bir ufuk açmıştır. Bu vakada, beyninin ön tarafına saplanan demir çubuk kişinin ölümüne sebep olmayıp kişilik bozukluğuna sebep olmuştur. Bu da beyin yapısının psikoloji ile ilgili bir bağlantısı olduğunu göstermiştir. 19. Yüzyılın sonlarında şizofreni, depresyon gibi ruhsal kaynaklı hastalıkların beyin ile ilişkileri araştırılmaya başlanmıştır. 20. Yüzyılın başlarında ise, Sigmud Freud bilinçaltı kavramını ortaya çıkarmıştır (Tan, 2021).

Beyin; beyin sapı, limbik sistem, beyincik ve serebrum olmak üzere dört kısımdan oluşmaktadır. Beyin sapı orta beyin, posn ve omurilik soğanından oluşmaktadır. Beyin sapının solunum, sindirim, boşaltım, uyku-uyanıklık ve kalp ritmi düzenleme gibi görevi vardır (Üngüren, 2015, s. 208). Limbik sistemin duygusal tepki, davranış düzenlenmesi, hafıza, koku ve tat gibi duyularımızda önemli işlevi vardır (Smith, 2017, s. 42 akt. Tan, 2021). Beyincik, denge ve hareket koordinasyonunda önemlidir. Ayrıca beyincik öğrenme, planlama, yaratıcı olma, dil kullanma ve bazı duyguların (heyecan, zevk, ağrı vs.) oluşumunda etkili olan bölümdür (Smith, 2017, s. 40-45 akt. Tan, 2021). Serebrum kısım ise, sağ ve sol lobdan oluşmaktadır. Sol lob hasarında düşünce ve mantık boyutlarında bozulma, davranışlarda kontrolü kaybetme ve dil becerilerinde azalma görülmektedir. Sağ lobun hasarında, duygusal karışıklığa sebep olabilir. Huzursuzluk, kırgınlık, öfke ve şüphe gibi duygular ön plana çıkmaktadır. İçme ve yeme gibi ihtiyaçları karşılamada bozulma, dikkat dağınıklığı ve yaratıcılığın kaybolması görülmektedir (Üngüren, 2015, s. 199). Buradan hareketle insan yapısı için her iki lob da önemlidir. İkisini de kullanarak eylemlerini ayarlamaya çalışabilir.

Beyinden; vücuttaki organlara, kaslara ve dokulara bilgi akışını ve uyarıları aktaran yapı nöron hücreleridir. Serebrumun dış yüzeyini oluşturan ve sinir hücreleri ile destek hücrelerinin bulunduğu katman ise korteksdür. Bu kısma gri cevher olarak da adlandırılmaktadır. Beyin korteks yapısında dört tane lob vardır. Nöron hücreleri arasında bu lobları besleyen glia hücreleri de vardır. Nöron hücreleri gövde ve akson yapısından oluşmaktadır. Aksonlar miyelin denilen bir kılıfla kaplı ve bu kılıflar elektrik sinyallerini vücuttaki dokular arasında daha hızlı aktarılmasını sağlamaktadır. Miyelin kılıfın etkinliğini arttırmada fiziksel aktiviteler ve beslenme şekilleri önemli etkenlerdir. Nöronda bulunan uyarıları dentritler tarafından alınmakta, aksonlar aracılığı ile de dokulara, organlara ve diğer nöron hücrelerine aktarılmaktadır. Nöronların kendi aralarındaki iletişimi nörotransmit moleküller sayesinde olur. Aynı zamanda aksonun ucuna gelen elektrik sinyalleri ise, nörotransmit olan asetilkolin, dopamin, serotonin, noradrenalin gibi moleküllerin salgılanmasında etkilidir. Bu nörotransmitlere mesajcı moleküllerde denildiği gibi beyin yapısında bu moleküllerden hariç başka mesajcı moleküllerde bulunmaz. Diğer mesajcı moleküllerde beyin işleyişinde önemli etkilere sahiptir. Mesajcı moleküller genellikle uyarıların, iletilerin nöron hücrelerine, dokulara ve organlara aktarılmasına yardımcı olmaktadır. Mesajcı moleküllerden asetilkolin dikkat, hafıza, öğrenme ve anlama gibi yapılarda önemli derecede etkiye sahip olmasıyla bu molekülü üreten hücrelerin yok olması psikoloji ve akıl kavramında önemli olan Alzheimer hastalığına sebep olmaktadır. Aynı zamanda mesajcı moleküllerden olan noradrenalin de hafıza ve öğrenme üze-

rinde etkili olduğundan beyin de meydana gelecek bir hasarda bir hücre ve ya molekül diğer yapıları tamamlamaktadır. Yani beyin yapısındaki işlevlerde bir bölüm zarar gördüğünde, iletim (görev) eksikliği yaşandığında ya da bölümler kullanılamaz boyutuna ulaştığında beyindeki diğer kısımlar aktif hale geçmektedir (<https://www.bilgiustam.com/beyin-zeka-ve-mantik-arasindaki-iliski/>). Burada beyinin işleyişinin, yapısının bir bütün olduğunu ve bir zarar gelmesi durumunda birinin görevini diğerlerinin tamamlayabileceği açıklanmaya çalışılmıştır.

Buraya kadar olan kısımda beyin yapısı ve beyinin işleyiş şekillerinden bahsedilmiştir. Şimdi ise, beyin ile zekâ arasındaki ilişkiden söz edeceğiz. Zekâ beynin içinde bir yapı olarak bulunmamaktadır. Zekâ, beynin öğrenmesini sağlayarak ve öğrenilenlerden yaratıcılık keşfetme işlevine sahiptir. Her insanın öğrenmesi ve yaratıcılığı farklı olmasından kişiden kişiye zekâ da farklı olmaktadır. Kişiden kişiye göre değişen zekâ farkları sinir hücresi olarak incelendiğinde, dendrit sayısı, nöron sayısı, miyalin kılıf kalitesi, sinaps sayısı ve mesajcı molekül miktarı gibi birçok faktörden kaynaklandığı söylenir. Beyindeki bu molekülleri şekillendiren zekâ oluşum etmeninin %80'i kalıtım, %20'si akıl, toplum ve aile şartlarından oluşmaktadır. Tek yumurta ikizleri farklı çevrede gelişim gösterebilir bile yaklaşık olarak zekâ seviyeleri aynı seyirde olabilmektedir. Zekâ ile beyin arasında olumlu ve olumsuz ilişkiler de olabilmektedir. Beyinde akıl rahatsızlıkları ya da kafa yaralanmalarında zekâ gelişiminde aksaklıklar, gerilemeler yaşanabilmektedir. Beyin bölümlerinde ve işlevlerinde yaşanan bu sorunlar tıbbi bir girişimde bulunamadığından zekâ seviyesinin artışı için bilimsel bir müdahale yapılamamaktadır. Ancak kendini geliştirerek, fiziksel aktivite göstererek ve beslenme şekilleri ile zekâ seviyelerinde farklılaşma gerçekleştirebilmektedir (<https://www.bilgiustam.com/beyin-zeka-ve-mantik-arasindaki-iliski/>). Genel olarak baktığımızda zeka beynin işlem görme yetisi olarak ifade edebiliriz.

Beyin ve zekâ ilişkisini belirttikten sonra beyin ve zekânın akıl kavramı üzerindeki etkisini incelemeye çalışacağız. Akıl, doğru ile yanlış ayırmak için bizim ulaşmamız gereken bilgiyi beynin düşünme şekli olarak belirtebilir. Kişinin algılamada, duymada, görmede ve hissetme gibi birçok kavramın oluşumunda mantıksal ilişkilendirme yetisi ne kadar güçlü olursa insanlığının doğuştan getirdiği akıl da o kadar güçlü kullanma becerisine sahip olabilir. Burada akıl ile zekâyı karıştırmamak gerekmektedir. Çünkü akıl yanlış doğrudan ayırabilmemiz ve doğru sunuca ulaşmamızda zekâyı kullanma gücü olarak ifade edilebilir. Bu konuda Güllü (2010) akıl ve zekânın farklı şeyler olduğunu belirtmektedir. Akıl genellikle aklın hastalığından ve rahatsızlığından bahsederken zekâ daha çok zeka geriliğinden ve özürsüzlük-

ten bahsetmektedir. Hastalık ve özür de aynı şey olmadığı gibi anlamları da birbirinden farklı kavramlardır. Çünkü hastalık genellikle tedavi ve müdahale edilebilir bir boyutta iken, özür tedavi boyutundan çok rehabilitasyon gerektiren bir süreçtir. Örneğin, bir elin işlevinde meydana gelen aksaklıklar hastalığı belirtirken, elin felç olması özür olarak belirtilir (Güllü, 2010).

Yukarıda yazılanlardan yola çıkarak insanın akli ile doğruyu-yanlıştan ayırt edebilme, seçim yapabilme, seçimlerinin sonucunda sorumluluk alabilme ve eylemde bulunabilme yetilerini elde ettiğini söyleyebiliriz.

Akıl ve Doğruyu Yanlıştan Ayırabilme

Aklın doğruyu yanlıştan ayırt edebilmesi ve doğru olana ulaşabilmesi aklın kendisine, yaratıcı tarafından belirlenen emirlere veya bireylerin sahip olduğu birtakım ahlaki değerlere göre mümkün olacağı konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Doğruya yaratıcının emirleri ile ulaşılacağını düşünenler akli iman etmek için gerekli şart olarak görmektedirler. Akıl, duyuların idrak edemediği bir düşünce merkezi, hakikatin ardındaki manayı anlayabilen ve iyi ve kötü arasında mukayese eden bir güçtür (Esen, 2011). Mevlana'ya göre akıl doğru ve yanlışta Allah'ın gönderdiği vahiy aracılığı ile ulaşmaktadır. Akıl tek başına doğruya ulaşmaya muktedir değildir (Özköse, 2017). Gazali de akli sadece tek başına insan için iyi olarak görmeyip vahiyle iyiye ve doğruya ulaşan şey olarak ele almaktadır (Çubukçu,1964).

Felsefede ise aklın doğruyu yanlıştan ayırması aklın kendisine atfedilir. Saint Anselmus'a göre akıl duyuların sağladığı verileri yorumlayarak yanlış ya da doğru anlama ulaşır. Doğruluk veya yanlışlık anlamının bir sonucudur. Anlama da akılla olur. Ancak anlayabilmek için inanmak gerekir. Bir insan inanarak gerçek bilgiye ulaşılabilir. Yalnızca inananlar doğru ve yanlışın gerçeğini anlayabilirler (Erkızan ve Çüçen, 2013). Kindi'ye göre de gerçeğe ulaşmak için akıl en önemli araçtır (El Kindi, Çev: Kaya, 2003). Leibniz, aklın doğruları ve olgunun doğruları olmak üzere doğru olanı ikiye ayırır. Aklın doğruları mutlak ve değişmez olan gerçektir. Olgunun doğruları ise mutlak değildir ve karşıtlığı da olasıdır (Topdemir, 2016).

Birey duyumsamadıkça ne bir şey öğrenir ne de anlayabilir. Düşünmek ve anlamak duyu organlarıyla elde ettiğimiz duyumsamadan farklıdır. Duyumsanan her şey doğrudur ama imgelemelerin pek çoğu yanlış olduğundan imgeleme yetisi ile elde edilen anlama ve düşünme her zaman doğru olmayabilir (Aristoteles, 1956; Çev: Levin Basut ve Babür,2020).

Felsefe ilminin büyük düşünürlerinden Descartes'e göre doğruyu bilmek için akıl yöntemine (Kartezyen yöntem) ihtiyaç vardır. Bu yöntem dört unsurdan oluşur: apaçıklık, çözümleme, bireşim ve sayıştır. Apaçıklık; doğrulu-

ğunu bilmediği hiçbir şeyi doğrudan kabul etmemek, çözümlenme; daha kolay anlamak için bölümlere ayırmak, bireşim; sıralama içermeyen düşünceleri bile sıralamak, sayış ise; tekrarlar yapmaktır (Altuner, 2020).

Ahlak felsefesine göre birey doğru ve yanlış ahlaki değerleri vasıtasıyla belirler. Değerler ise toplumların kültürleri, bireylerin dini inanışları gibi bireysel ve çevresel birçok durumdan etkilenmektedir. Ancak evrensel olarak belirlenen bazı değer yargıları vardır. Bunlar; doğruluk, dürüstlük, sözünde durmak, güvenilir olmak, sadakat, başkalarına saygı göstermek ve yardımda bulunmak, mükemmeli aramak ve sorumluluk sahibi olmaktır (Kolçak, 2018). Akıllı insan değerler vasıtasıyla doğruyu yanlıştan ayırt edebilme yetisine sahip olan insandır. Bir başka ifade ile kişi doğruya aklı ile, yaratıcıdan gelen emirler ile ya da sahip olduğu ahlaki birtakım değerler ile ulaşabilmektedir.

2.1. Akıl ve Seçim Yapabilme (İrade)

Aklın doğruyu yanlıştan ayırt edebilme yetisi bu ikisi arasında da seçim yapabilecek kabiliyette olması anlamına da gelebilmektedir. Kişinin seçim yapabilme yetisine sahip olması için aynı zamanda özgür bir iradeye sahip olması gerektiği varsayılmaktadır. Leibniz'e göre bir kimsenin seçim yapabilmesi için özgür olması gerekmektedir. Özgür olmak ise bir kimsenin kendisi için seçim yapabilmesidir. Yani bireylerin seçimleri dış kuvvetlerden bağımsız ve kendi aklı ile yapabilirliği doğrultusunda bireylerin özgür olmasından söz edilebilir (Topdemir, 2016).

Epiktetos'a göre insan aklı ile diğer canlılardan ayrılmakta ve insanın en hakiki nimeti akıl olmaktadır. İnsanlığa uygun yaşamak akla ve doğaya uygun yaşamakla elde edilir. Bunu sağlamak için de çok güçlü bir irade gerekir. Dünyada iki şey olup bitmektedir. Elimizle değiştirdiklerimiz ve değiştiremediklerimiz. Değiştirebildiğimiz şeyler, fikirler ve eylemlerimizdir. Değiştiremeyeceğimiz şeyler ise mal, mülk, şan, şöhret gibi şeylerdir. Özgürlük ve irade değiştirebileceğimiz şeyleri değiştirebilmek ve seçebilmekte yatmaktadır. İnsanların eylemleri Tanrı (logos) tarafından öngörülse de her insan aklı ve özgürlüğü doğrultusunda kendi seçimlerini kendisi yapmaktadır (Yıldız, 2019).

2.2. Akıl ve Sorumluluk

Aklın insanlara özgür iradeleri doğrultusunda seçim özgürlüğü sunması bireylere yaşantılarına yön vermede kendi kişisel sorumlulukları olduğunu da kabul etmek zorunda olmalarına yol açar (Özen, 2010). Bireyin kendi seçimlerinden sorumlu olması demek bu seçimlerinin sonuçlarını üstlenmesi anlamına gelmektedir (Messina, 2004, Akt:Özen, 2015). Bu nedenle akıl

ve sorumluluk kavramları da bir arada incelenmesi gereken bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hume, insanın akla sahip olan bir varlık olmasının, insana birtakım sorumluluklar yüklemekte olduğunu söylemiştir. Bu sorumluluklardan en önemlisi bireyin bilimle aklını beslemesi ve bilim uğraşısının da eylem ve toplumla ilgili olması gerekliliğidir (Topdemir, 2016).

Akseki'ye göre insanın sorumlu olması için akıllı olması ve hür olması gerekir. Birey bu şartları taşıyorsa sorumlu olmasından bahsedilemez. Akli melekeleri yerinde olan insan sorumluluk almamak için bilgisizliği öne süremez. Akıl sahibi olan kişiler seçmiş oldukları eylemlerde niyetlerine göre sorumlu olarak kabul edilirler. Sonuç olarak davranışlar ve bu davranışlara yön veren ve kaynaklık eden akıllı insanın niyeti, sorumluluğun kapsamına giren şeydir (Yalın, 2015:223).

2.3. Akıl ve Eylem

Akıl fiil olarak akletme işlevini yerine getirir. Birey aklın kendisine sahip olduğu gibi aynı zamanda akledendir. Yani hem etken hem de edilgen akla sahiptir. (Bağdadi, 1980, Akt: Özpilavcı, 2020). Kant'ın perspektifinden etken ve edilgen olan akıl teorik ve pratik olarak iki şekilde ele alınmaktadır. Teorik akıl bilmeye yönelik olan akıldır. Akıl bilgi edinmek için eylem olarak düşünme yolunu kullanır. Aynı zamanda bireyler duyu organları aracılığı ile sezgi yoluyla düşünür ve bilgiye ulaşır. Pratik akıl ise insanoğlunun yapmış olduğu eylemlerini neden yaptığını sorgulayan akıldır. Teorik ve pratik akıl bir köprü ile birbirlerine bağlıdır ve bu köprüden teorik olan bilgiler eylemsel nedenleri sorgulamak için pratik akla doğru yol alır (Günenc, 2021).

İbni Sina aklın eylemlerini tarif ederken akılı hem anlayabilen hem de anlatabilen şey olarak açıklamaktadır. Anlama gücü analiz ve sentez yapabilmesi ile ilişkilidir. Dahası muhakeme yeteneği olan insan aklını bilimle meşgul ederse aklın etkinliği söz konusudur. Kötülükle meşgul olan insan aklını bunlarla oyalamakta ve aklın eylemlerini sabote etmektedir. Akıllı insan; aklını bilgelığın, dayanıklılığın, namusluluğun kısaca dürüstlüğün yoluna yönlendirebilendir (Abbott van Dyck, 1906, Çev: Gemicioğlu, 2019).

Din bilimleri perspektifinden aklın gerçekleştirdiği eylemler İslam dininin kutsal kitabı olan Kuran yoluyla açıklanmaya çalışılmıştır. Çünkü Kuran kutsal olmasının yanı sıra Arap kültüründe önemli edebi eserlerden biri olarak da görülmektedir. Kuranda akıl doğrudan isim sözcüğü olarak kullanılmayıp bunun yerine, aklın türevi olan ve fiil olarak kullanılan kelimelerin yanı sıra, kalp sözcüğü de aklın yerine kullanılır. Aklın kelime manası ile değil onun yansıması olan fiiller olarak kullanılması, İslam dininin işlevsel

akla önem verdiğini göstermektedir. Nitekim akıllı insan düşünen, düşünce üreten; bilen, anlayan veya anlamaya çalışan, yani bir işlevsellik gösteren bireydir. Akıllı insan aklını ibret almak, akıl yürütmek, görecelik anlamaya çalışmak, derinliğine düşünmek, ince bir kavrayışa sahip olmak ve düşünüp anlamak için kullanılmalıdır. Akletme işlevini yerine getiren şey ise kalptir. Kalp, aklın eylemlerini anlayan ve düşünen, çıkarım yapan ve akıl yürüten bir merkez olmaktadır (Esen, 2011). Yukarıda bahsedilenler ışığında insanın akli ile düşünen ancak kalbi ile hareket eden bir varlık olduğu söylenilebilir.

SONUÇ

Aklın sağlığı gerek toplumların gerekse bireyin refahı ve iyi oluşu için gerekli olan bir durum olduğu düşünülmektedir. Bu durum önce aklın ve sağlığın ne olduğunun incelenmesi ve akıl sağlığı tanımının ayrıntılı olarak ele alınması ile mümkün olduğu söylenebilir. Akıl sağlığının ne olduğu bilinirse aklın sağlıklı olmama durumu da ele alınabilir ve böylece aklın sağlıklı olmasına neden olan durumlar önlenir.

İnsan akli olan ve akli olduğunun bilincinde olan bir varlıktır. Akli sayesinde doğruyu yanlıştan ayırt edebilir hale gelir. Ahlaki ve milli değerleri doğrultusunda aklını kullanmayı öğrenen insan, yapmış olduğu eylemlerin ve seçimlerinde farkında olacak ve böylece akli ile hareket edip etmemesinin sorumluluğunu alabilecektir.

Aklın ve akıl rahatsızlıklarının beyinin işlevinden kaynaklandığı, akıl ve zekânın ise farklı şeyler olduğu anlaşılmaktadır. Akıl daha çok bedenün bir parçası olarak belirtilmiş, akıl rahatsızlığı beyin işlevinin yerine getirilmemesi ve beyin fonksiyonlarının bozulması olarak ifade edilmiştir. Ancak Akıl hastalığı kavramı, içinde bulunulan topluma göre değişiklik gösterilebilir. Akıl sağlığı ve sağlık-hastalık kavramlarına yükledikleri anlamların birbirleriyle uyumlu olduğunu söyleyebiliriz. İçinde yaşadığımız toplum genellikle kimin akıl hastası olduğunu, kimin akıl hastası olmadığını, kimin normal ve anormal olduğunu belirlemektedir. Çünkü içinde bulunulan toplum akıl sağlığı ölçütlerini kendileri belirlemiştir. Burada önemli olan toplumun akıl sağlığı ölçütlerine belirlemiş oldukları bakış açılarıdır. Dolayısıyla bir toplumu oluşturan ve bu bakış açısına yön veren her şey akıl sağlığı ölçütleri için önemlidir.

Sonuç olarak tarihi süreç içerisinde insanlığın bilimsel gelişmesine uygun olarak akılla ilgili tanımlar ve anlayışlar önemli ölçüde değişmiştir. Bu süreçte İlk Çağ'da felsefecilerin akılla ilgili görüşleri önem kazanmıştır. Daha sonra tek Tanrılı dinlerin akılla ilgili açıklamaları söz konusudur. 18 ve 19 yüzyılla birlikte modern tıp (psikiyatri) ile psikoloji bilimlerinin ortaya çıkması ile akıl hastalıklarının tedavisi önem kazanmıştır. Akıl hastalıklarının beyin

ile ilgili olduğu dikkate alınır, acaba bu hastalıkların beyinde herhangi bir fizyolojik etkisi veya etkileri var mı? Varsa hangi derecededir ve tedavisi mümkün müdür. Bunun için akıl ve beyinle ilgili çalışmaların geçmişten günümüze geldiği seviye dikkate alındığında, bu konu üzerinde araştırmaların yoğunlaştırılması gerektiği düşüncesindeyiz.

Kaynakça

- Abbott Van Dyck, E. (1906). Ruh Üzerine Bir Özet (Çev: Yağız Gemicioğlu (2019)). Ankara: Gece Kitaplığı.
- Akyüz, T. (2020). Aklın Özgürlüğü Ve Tutarlılığı. (İçinde: Akıl Kitabı 2). (Ed. Turgut Akyüz). İstanbul: Ravza Yayınları.
- ALICI, Mustafa; Post-Religio Et Ratio: Postmodern Din Bilimlerinde Akıl-Din İlişkisi, *Akra Kültür Sanat Ve Edebiyat Dergisi*, 2020, 20(8), 15-44.
- Aristoteles (1956). Ruh Üzerine (Çev: Lale Levin Basut Ve Saffet Babür (2020)). 2. Baskı. Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
- Barry, M. M. (2013). Promoting Positive Mental Health And Well-Being Practice And Policy. In CLM. (Ed), *Mental Well-Being International Contributions To The Study Of Positive Mental Health* (Pp. 355-384). New York Springer.
- Bostancı, N.; *Psikiyatri Ve Psikiyatri Dışı Kliniklerde Çalışan Hemşirelerin Ruh Sağlığı Bozuk Olan Bireylere Karşı Tutum Ve Davranışlarının Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2000.
- Boz, E. (2017). Risaletü'n-Nushiyye: Öğüt Kitabı (Fatih Nüshası). 2. Baskı. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Çubukçu, İ. A. (1964). Gazzali Ve Şüphecilik: Vol. 1. Bs. Hiperlink.
- Doğan, Ö. V.; "1980 Sonrası Türk Sinemasında Delilik Okumaları", *İletişim Kuram Ve Araştırma Dergisi*, 2013, 1(37), 69-86.
- Doğan, T. (2020). Psikolojiye Giriş (Ed. Şerife Işık). (İçinde: Stres, Bşa Çıkma Ve Sağlık). Ankara: Pegem Akademi.
- El-Kindi. (2003). Akıl Üzerine. (Çev. Mahmut Kaya). İslam Filozoflarından Felsefe Metinler, İstanbul.
- Erkızan, H.N. Ve Çüçen, A. K. (2013). Antik Çağ Ve Orta Çağ Felsefesi Tarihi. (Ed. A.Kadir Çüçen). Bursa :Sentez Yayıncılık.
- Esen M (2011) Kuranda İman Akıl İlişkisi. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,52: 85-96.
- Esen Muammer; "Kuranda İman Akıl İlişkisi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 52, 2011, 85-96.
- Günenc, M. (2021) Akıl Ve Eylem. İstanbul Üniversitesi Açık Ve Uzaktan Eğitim Fakültesi
- Hayes, S.C. (2021). "I'm Normal" And Other Lies We Tell Ourselves. <https://www.psychologytoday.com/us/blog/get-out-your-mind/202103/i-m-normal-and-other-lies-we-tell-ourselves> (02.04.2021).
- [Http://auzefkitap.istanbul.edu.tr/kitap/felsefe_Ao/Akilveeylem.Pdf](http://auzefkitap.istanbul.edu.tr/kitap/felsefe_Ao/Akilveeylem.Pdf) (18.04.2021)

- <https://www.bilgiustam.com/beyin-zeka-ve-mantik-arasindaki-iliski/>
İlyas Altuner. (2020). (Ed. Alaaddin Yanardağ). Descartes Felsefesine Giriş. İstanbul.
- Karabey Bilal; *İbn Sînâ'nın Akıl Teorisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021.
- Karlıkaya, G., Gökçe N.; "Modern Türk Psikiyatri Biliminin Kurucusu Mazhar Osman Uzman", *Trakya Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, 2001, 18(2),149-157.
- Kavşut Muhammet Sait; "İslam Felsefesinde Aklın Mahiyeti Ve Sınıflandırılmasına Genel Bir Bakış", *International Journal Of Economics Politics Humanities And Social Sciences*, 1/3,2018, 163-170.
- Ketenci Taşkiner; Descartes Ve Hume'un Akıl Anlayışlarının Karşılaştırılması, 2014, 161-77, <http://www.temasa.org/wp-content/uploads/>
- Keyes C. L.M. (2013). Promoting And Protecting Positive Mental Health: Early And Often Throughout The Lifespan. In Keyes C.L.M. (Ed.), *Mental Well-Being International Contributions To The Study Of Positive Mental Health* (Pp.3-28). New York. Springer.
- Keyes C.L.M. (2014). Mental Health As A Complete State: How The Salutogenic Perspective Completes The Picture. In G.E. Bauer, And O. Hamming (Eds), *Bridging Occupational, Organizational And Public Health* (Pp:179-192). Dordrecht: Springer.
- Kolçak, M. (2018). Tüm Alanlar İçin Meslek Etiği. 4. Baskı. Bursa: Ekin Yayınevi.
- Korkut Şenol, "İskender Afrodisi'nin Faal Akıl Teorisi", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5(9), 2018, 2/240.
- Korkut Şenol; "Themistius'un Faal Akıl Teorisi", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6(10),Mart 2019, 163.
- Köksal Cüneyd; Hanefî Fıkıh Düşüncesinde Akıl Kavramı Ve Dört Mertebeli Akıl Anlayışı, *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 40, 2011, 5-44
- Köle Bekir; "Tasavvufa Göre İlahî Hakikatlerin İdrâkinde Aklın Konumu", *İğdir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3, 2013, 81-96.
- Kuzgun, Y. (1972). "Kendini Gerçekleştirme". Ankara Üniversitesi Dil Ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Felsefe Bölümü Dergisi, 10, 163-178.
- Maslow, A. H. (1970). *Motivation And Personality*. New York: Harper & Row.
- Miller, G., Chen, E. And Parker, K. (2011). Psychological Stress In Childhood And Susceptibility To The Chronic Diseases Of Aging: Moving Toward A Model Of Behavioral And Biological Mechanisms. *Psychological Bulletin*, 137, 959-997.
- Müftüoğlu, A. (2003). Liberal Kamusal Alan: Rawls'un Uzlaşımçı Liberal Kültürü. *Sivil Toplum Dergisi*, 1(2), 31-43.

- Myers, D. G. And Dewall, C.N. (2016). Psikoloji. (Çev. Ed. Ayşegül Durak Batıgün). Ankara: Palme Yayıncılık.
- Nevid, J.S., Rathus, S.A. & Greene, B. (2020). Değişen Dünyada Anormal Psikolojisi. (Çev. Ed. A. Durak Batıgün). Ankara: Palme Yayınları.
- Oktay Ayşe Sıdika, BENLİ Şeyma; "John Locke' Da Akıl Ve Vahiy İlişkisi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(23) 2016.
- Öner Ebru; *Kant'ta Aklın Eleştirisi*, Yüksek Lisans Tezi, Rize Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.
- Özdemir, O. (2017). Psikiyatrik Açından Akıl Ve Aklın Terbiyesi. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar-Current Approaches İn Psychiatry*. 9(1):115-121
Doi:10.18863/Pgy.281131
- Özdemir, Osman; "Psikiyatrik Açından Akıl Ve Aklın Terbiyesi", *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar-Current Approaches İn Psychiatry*, 2017;9(1):115-12. Doi:10.18863/Pgy.281131
- Özen, Y. (2010). Kişisel Sorumluluk Bağlamında Öznel Ve Psikolojik İyi Oluş Sosyal Psikolojik Bir Değerlendirme. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (4), 46-58.
- Özen, Y. (2015). Sorumluluk Eğitimi. Ankara: Vize Yayıncılık.
- Özköse, K. (2017). Mevlânâ'nın Akıl Eleştirisi Ve Aklın İşlevselliğine Yönelik Yaklaşımları. *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BOZİF-DER]*, 11(11). Ss. 13-34.
- Özpilavcı, F. (2020). Ebü'l Berekat El-Bağdadî'nin "Sahihi Ediletti'n_Nakl Fi Mahiyyeti'l-Akl" Adlı Risalesi. (İçinde: Akıl Kitabı 2). (Ed. Turgut Ak-yüz). İstanbul: Ravza Yayınları.
- Öztürk, O. Ve Uluşahin, A. (2020). Ruh Sağlığı Ve Bozuklukları. 16. Baskı. Ankara
- Psikiyatri Biliminin Kısa Bir Tarihi – Hipokampus Akademi
- Rawls, J. (2007). Politik Liberalizm, Çev. Mehmet Fevzi Bilgin, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Rose, T. (2016). The End Of Average. How We Succeed İn A World That Values Sameness Hardcover. ABD: Harperone
- Rytf, C. (1995). The Structure Of Psychological Well-Being Revisited. *Journal Of Personality And Social Psychology*, 69(4), 719-727.
- Selye, H. (1997) The Stress Of Life. London. Teach Yourself Books.
- Tan, Aysel; 'Bir Bilgi Kaynağı Olarak Duygu-Akıl İlişkisi', *Atlas Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi*, 2021, 5(6).
- Tarakçı, Muhammet; 'Hıristiyanlıkta Logos Doktrini', *İnanç, Kültür Ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, 2011, , 8 (1), 201-224.
- Topçu, S. (2010). İnsan Ve Psikiyatri. Ankara. Phoenix Yayınevi.

- Topdemir, H.G. (2016). Felsefe. Ankara: Pegem Akademi.
- Türk Dil Kurumu <https://sozluk.gov.tr/> (09.03.2021).
- Üngüren, E.; 'Beynin Nöroanatomik Ve Nörokimyasal Yapısının Kişilik Ve Davranış Üzerindeki Etkisi', *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 2015, 7(1), 193-219.
- Who (1948) Constitution Of The World Health Organization. <https://apps.who.int/gb/bd/pdf/bd47/en/constitution-en.pdf?ua=1> (09.03.2021).
- Who (2001) <https://www.euro.who.int/en/health-topics/noncommunicable-diseases/mental-health/data-and-resources/key-terms-and-definitions-in-mental-health#health> (09.03.2021).
- Who (2012) Risks To Mental Health <https://www.euro.who.int/en/health-topics/noncommunicable-diseases/mental-health/data-and-resources/fact-sheet-mental-health-2019> (09.03.2021).
- Yalın S (2015) Ahmet Hamdi Akseki'de Ahlaki Sorumluluk. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Sayı, 38:209-225.
- Yıldırım, Ö.A. (2020). Kavram Atlası: Felsefe I (Ed. Bülent Akot). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Yıldız, Y. (2019) Epiktetos'un Özgürlük Ve İrade Felsefesi. *Beytulhikme Int J Phil.* 9 (4). 1123-1138 Doi: 10.18491/Beytulhikme.1547
- Yusuf Has Hacip (2011) Kutadgu Bilig. (Ed. E. Çakıcıoğlu). İstanbul: Akvaryum Yayınevi.